

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

GUSTAV V

OCH ÖVERGÅNGEN FRÅN DET GAMLA TILL DET MODERNA SVERIGE

Kent Zetterberg

Den svenska samhällsutvecklingen under de år Gustav V var landets kung – den rekordlånga perioden 1907–50 – var mycket snabb. Sverige förvandlades från ett halvindustrialiserat jordbrukarland till en modern industri- och välfärdsstat. Den politiska makten omfördelades från hov- och ämbetsmannaskiktet, stöttat av storgodsägare och industrimän, till de nya folkrörelserna med arbetarrörelsen i spetsen. Det socialdemokratiska regeringsinnehavet, som inleddes med Per Albin Hanssons krisregering 1932, kom att bli epokgörande och avbröts inte förrän 1976 med den borgerliga valsegern och skapandet av en borgerlig trepartiregering under Thorbjörn Fälldin. Därmed bröts en lång socialdemokratisk maktepok, symboliserad av de tre partiledarna Per Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme. Sverige övergick till att bli ett mer allmänuropeiskt land med växlingar mellan olika typer av regeringar. Denna utveckling kan sägas ha bekräftats av maktväxlingen hösten 1991 och bildandet av regeringen Bildt. (En historisk poäng är att en anfader till Carl Bildt, Gillis Bildt, var svensk statsminister 1888–89, tillsatt av Oscar II i förhoppning om att kunna hantera lantmannapartiet i andra kammaren, något som dock gick mindre väl.)

Gustav V började sin kungatid med något av stilen hos en dåtida tysk furste. Det svenska hovet, militären, utbildningen, kulturen och industrin, ja även arbetarrörelsen var vid denna tid mycket tyskinfluerad. Det wilhelminska Tyskland stod som en

Gustav V – tenniskungen – i Nya tennisstadion 1943. Foto KW Gullers.

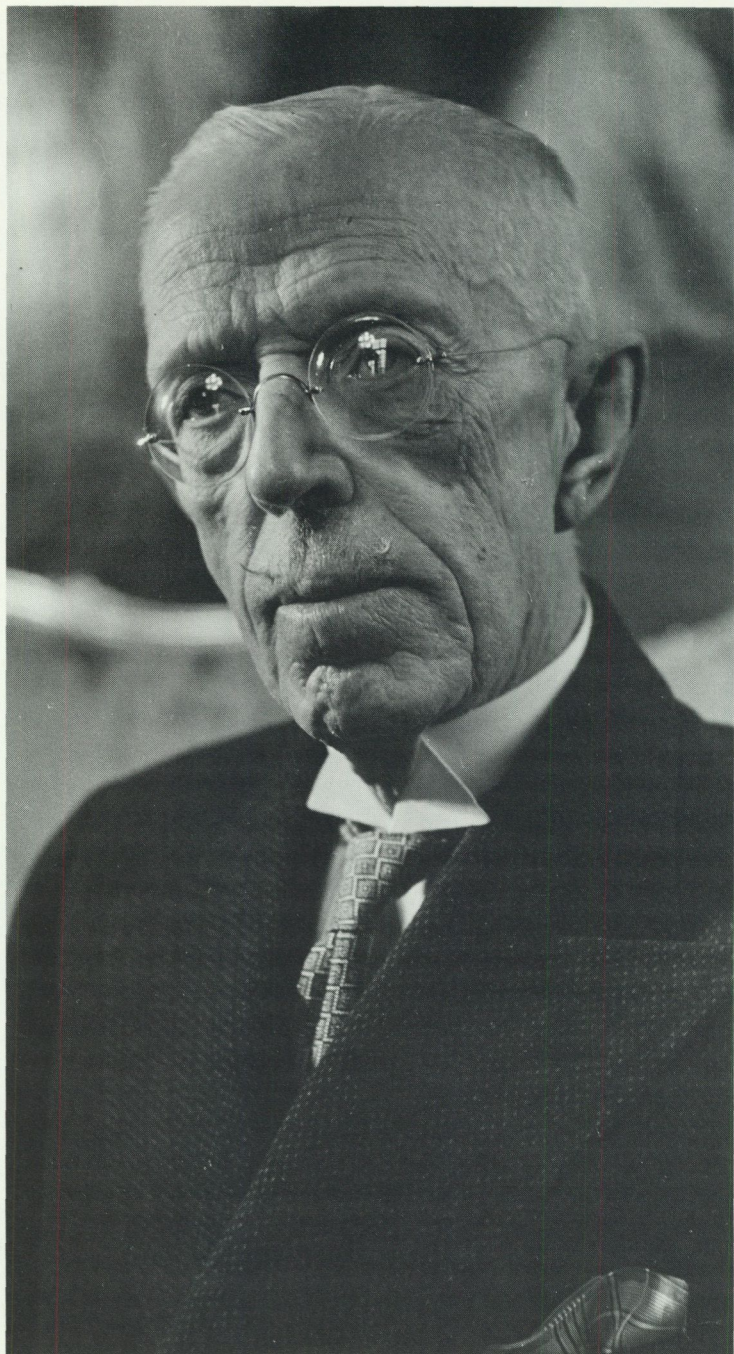
förebild ekonomiskt, kulturellt och socialt för Sverige. En klar omorientering från det franska inflytandet på snart sagt alla områden hade ägt rum efter det fransk-tyska kriget 1870-71, som slutade med tysk seger och Tysklands enande under ledning av Preussen och "järnkanslern" Otto von Bismarck.

Oscar II hade varit starkt bidragande till den tyska omorienteringen i Sverige från 1870-talet och framåt. Hos den äldre generationen och de många anhängarna av skandinavismen som politisk idé och uttryck för den kulturella samhörigheten i Norden, var det dock svårt att smälta vänskapliga relationer med det nya Tyskland och Preussen, som hade besegrat Danmark i kriget 1863-64 och hade berövat Danmark 1/3 av dess territorium. Orienteringen mot det nya Tyskland blev dock påfallande från 1890-talet.

Ett tydligt exempel var kungens fyra söner, prinsarna Gustaf, Carl, Eugen och Oscar, som fick en preussiskt inspirerad, gedigen militär utbildning och vid krig faktiskt var tilltänkta att ha högre befäl inom den svenska krigsmakten. Prins Carl var den av prinsarna som visade de mest framträdande militära egenskaperna och avancerade till inspektör för det vid denna tid ännu stora svenska kavalleriet. (De tyska prinsarna hade i det första världskriget 1914-18 en rad högre befäl, bl.a. över hela armékårer, även om detta i praktiken ofta var nominellt.)

Oscar II höll hårt på de gamla grundlagarna från 1809 och den där formulerade kungamakten. Enligt regeringsformen ägde kungen att allena styra riket med hjälp av sina rådgivare, dvs. regeringen. Formellt kunde kungen avskeda och tillsätta nya regeringar efter eget gottfinnande men efter tvåkammarreformen 1866, då den gamla ständsriksdagen avskaffades, var detta inte längre möjligt. Stor hänsyn måste nu tas till majoriteterna inom riksdagens båda kamrar. Regeringen var i hög grad beroende av att kunna räkna med majoritet i riksdagen för sina förslag och även kungamakten fick anpassa sig efter detta. Den avtagande personliga kungamakten hade redan Carl XV (1859-72) känt av då han hade uttalat de kända orden: "Det går nog i mina dagar, men Oscar och hans pojkar får ett helvete!"

Kungamaktens särskilda förhållande till krigsmakten var gammalt i Sverige och manifesterades även när Gustav V efterträdde sin fader, Oscar II, på hösten 1907. En av hans första regeringsåtgärder var att hålla ett tal till sina trupper, här i form av

*Porträttstudie av Gustav V 1940.
KW Gullers.*

Stockholms garnison. Här försäkrade han på nytt att de gamla lojalitetsbanden mellan kungamakten och krigsmakten var starka och var giltiga för framtiden:

Tal till trupperna den 9 dec. 1907

Då jag i dag för första gången såsom konung mottager trupper ur den svenska krigsmakten, är det min önskan att vara omgifven af min generalstab. Jag vill, att I däruti skolen se ett bevis på min tillgifvenhet, och jag är förvissad om att I skolen tjäna mig lika troget som eder hädangångne konung.

Sedan jag efter min höge fader öfvertagit högsta befälet öfver den svenska krigsmakten, vill jag uttala min säkra förvissning att I alltid skolen vara redo att följa mig, när fosterlandets väl det kräfver.

Samtidigt bör man ha klart för sig att alla uttryck för en personlig kungamakt vid denna tid starkt ogillades av vänsterpartierna i Sverige, liksom en god del av folkrörelsernas Sverige, med arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen i spetsen. Kungamakten ansågs tillhöra en förgången tid och man fruktade att Sverige efter mönster från Tyskland och Preussen kunde dras in i politiska äventyrligheter om kungamakten alltför mycket fick göra sig gällande. Framförallt fruktade man att Sverige kunde komma att liera sig med Tyskland och i skuggan av den på sina håll utbredda 'rysskräcken' ge sig in i storpolitiska förvecklingar som nationen inte var vuxen.

KUNGEN OCH UTRIKESPOLITIKEN

Kungens roll i svensk utrikespolitik var vid tiden före det demokratiska genombrottet 1917–1918 större än senare. Det gällde bl.a. för det svenska kungahuset att upprätthålla goda förbindelser med de andra furstehusen ute i Europa som ett led i den svenska alliansfria utrikespolitiken. Samtidigt var det av vikt, ansåg många, att gardera sig inför kriser och krigsrisker i Europa, inte minst gentemot "den ryska kolossen", som man fruktade kunde komma att krossa Sverige vid ett krig i Östersjöområdet. Här framstod Kejsartyskland som den naturliga bundsförvanten för många, särskilt inom högern och den högre borgerligheten i landet. Här fanns något av en 'kungaallians' mellan kungamakten, högern, militären, ledande ämbetsmän och industriägare m.fl. som gärna såg att Sverige genom ett förtroendefullt samarbete med Tyskland skaffade sig goda förutsättningar att klara sig

Borggårdstalet 1914 var ett tack-samt motiv för karikatyrtecknar-na. I Ivar Starkenbergs bild vis-kar Sven Hedin och Verner von Heidenstam formuleringarna i kungens öra.

vid en storkonflikt i Europa. Inom "vänstern", dvs. liberaler och socialdemokrater och stora delar av folkrörelserna i övrigt, var man däremot mer västorienterad i sina demokratiska ideal och ansåg att Rysslands allians med västmakterna, främst Frankrike, utgjorde en spärr mot oprovocerade ryska angrepp mot Sverige. Försvarsstriden 1912–14, bl.a. igångsatt av Sven Hedin med "Ett varningsord", som spreds i massupplaga via främst högerpressen och utmålade ett av kosackerna ockuperat Sverige, tände en våldsam lidelse hos det svenska folket som tog parti för och emot högern och vänstern. Den frivilliga insamlingen till ett nytt pansarskepp, Sverige, blev ett annat uttryck för den starka försvars-vilja som fanns hos många människor i Sverige vid denna tid. Gustav V personligen såg med största välvilja på det uppflam-made försvarsintresset och tackade det svenska folket i en skri-

"Nej, hör du, Svea, får jag inte mer mat än det här, så är det allt slut med kärleken." Den glupska militarismen i försvarsstriden 1912-14. Teckning av E. Schwab ur skämttidningen Naggen.

velse den 22 maj 1912 för den stora gåvan på 12 miljoner kronor. Det var en mycket stor summa vid denna tid, och räckte till mer än ett pansarskepp. Kungen ville nu ställa försvarsfrågan över partierna med motiveringen att det moderna kriget krävde långa och stora förberedelser men också ett enigt folk för att kunna föras med utsikt till framgång:

Högt vittnar detta om den försvarsvilja, som finnes hos oss. Det är min lifliga förhoppning, att hela folket måtte allt mera enas i sträfvandet att under fredens dagar stärka vårt försvar. På så sätt kunna vi med tillförsikt gå framtiden till mötes. Nutidens krig kräva mera än någonsin icke endast handlingskraft när ofred hotar, utan jämväl dessförinnan långa och kostsamma förberedelser för att denna handlingskraft i det gifna ögonblicket skall kunna göra den erforderliga verkan. Måtte insikten häraf blifva allt klarare för Sveriges folk!

Gustaf V tog emot kejsare, kungar och presidenter i rader under åren före 1914 och gjorde själv flitigt statsbesök i bl.a. S:t Petersburg, Berlin, Paris och London. Hela Europa dominerades fortfa-

Kejsar Wilhelms besök i Stockholm 1908. Det kejserliga sällskapet tas emot vid Logårdstrappan av bl.a. Karl Staaff. Foto Anton Blomberg.

rande av monarkier även om deras politiska makt gradvis hade beskurits på flera håll. Släktförbindelserna mellan de olika europeiska kunga- och furstehusen var otaliga och rikedomerna hos många av dynastierna var fabulös. Man levde långt bortom den värld som var den arbetande befolkningens i de egna länderna. Klassklyftorna var stora. Det var det gamla Europa, som hade gjort come-back efter de franska revolutionskrigens slut, som nu fortfarande dominerade scenen, inte minst när det gällde Europas statsöverhuvuden. Tsar Nikolaus II av Ryssland var t.ex. i princip enväldig men var en svag ledare och i mycket i händerna på sin omgivning och skiftande rådgivare. Kaiser Wilhelm II av Tyskland var desto viljestarkare, hade storpolitiska ambitioner och ville styra den tyska utrikespolitiken, men var fåfång och överskattade både sin roll och sin betydelse. Den gamle kejsaren Frans Josef i Wien var en mer ödmjuk människa men var en galjonsfigur i händerna på sina militanta rådgivare, som 1913–14 ville krig med Serbien och inte drog sig tillbaka trots att detta

kunde bli en världsbrand. (Från Österrike och Serbien utgick gnistan till det första världskriget. Österrike födde Adolf Hitler som drev fram det andra världskriget. När detta skrives, 1992, står åter det oroliga Balkan i brand med Serbien i centrum – historien går ibland i cirkel...)

TYSKLAND ETT FÖREDÖME

Vilken roll skulle Gustav V inta? I Sverige hade kungen fortsatt sin faders, Oscar II:s politik, att orientera landet mot Kejsartyskland som ett föredöme på de flesta områden. Tyskland var förebilden för svensk militär, ämbetsmän, kultur, vetenskapsmän m.fl. vid denna tid och inte minst för stora delar av den svenska borgerligheten. Även inom arbetarklassen fanns starka sympatier för Tyskland vars arbetarrörelse var mycket väl organiserad och ansågs som ett föredöme när det gällde program och verksamhet. Före 1914 var Tyskland inte heller någon komprometterad nation i Sverige, som det blev med Hitlertiden och nederlaget 1945. Tvärtom var Tyskland ett stort föredöme och ett ideal för många svenskar vid denna tid. Inte minst beundrades de stora ekonomiska och sociala framstegen i Tyskland och att landet var rikt, välorganiserat och välmående. Tyskland hade efter sitt enande 1870–71 stigit fram som en världsmakt och dess industriproduktion hade till 1914 blivit den största i Europa. Landet uppfattades historiskt som en arvtagare till Preussen och en motvikt mot det ruvande Ryssland i Sverige. Frukten för Ryssland var vid denna tid dessutom rätt starkt utbredd i den svenska opinionen både till höger och vänster. Tsarväldets framfart med sina förtryckta folk, inkl. Finland, fördömdes över hela linjen och det var svårt att i Sverige finna några sympatier för tsardömet borta i öster. Självhärskardömet fall ville de flesta svenskar. Socialdemokraternas ledare, Hjalmar Branting, var en särskilt stark kritiker av tsardömet. Sen var det en annan sak att Sverige diplomatiskt och handelspolitiskt var angeläget om goda förbindelser även med den mäktige grannen i öster. Ett talande bevis för detta var Gustav V:s tal till tsar Nikolaus II vid dennes statsbesök i Stockholm i maj 1909.

Sverige hade i denna veva gått med på den av stormakterna initierade Nordsjö- och Östersjötraktaten, som var ett försök att trygga freden och stabiliteten i Nordeuropa. Denna traktat låg

helt i Sveriges intresse och Gustaf V hoppades livligt att den skulle minska rustningarna och dämpa spänningarna mellan stormakterna. En omfattande militär upprustning hade ägt rum sedan sekelskiftet, inte minst till sjöss, där Storbritannien och Tyskland formligen kapprustade. Galadiné gavs nu för tsarfamiljen i Rikssalen på Stockholms slott den 26 maj 1909 med en kör av hundratal sångare, varpå kung Gustav höll tal på franska. Det är en svunnen tid som talar ur dessa ord:

Eders majestät. Det är med synnerlig tillfredsställelse som jag har äran mottaga Eders kejsrerliga majestät såväl som Hennes majestät kejsarinnan i Sveriges hufvudstad, och jag får på det varmaste hälsa Eder välkomna till mitt land. ---

Jag önskar äfven se – och med mig mitt folk – i Eders majestäts besök ett bevis på de utmärkta förbindelser, som bestå mellan de båda grannfolken, och det är mitt fasta hopp att dessa förbindelser, som förlidet år fingo en högtidlig besegling, skola allt mer stärkas och utvecklas på det ömsesidiga förtroendets och de gemensamma intressenas fasta grund till båtad för våra båda länder.

--- Lefve deras majestäter kejsaren och kejsarinnan! (Hurrarop, fanfarer och Tsarhymnen)

ATTENTATET MOT TSAREN

Tsarens besök i Stockholm kunde ha slutat mycket illa. En arbetslös anarkist vid namn Hjalmar Wång beslöt sig för att mörda tsaren genom ett attentat och hade så när lyckats. Han tog dock fel på person och sköt en svensk general Beckman, som han trodde var tsaren! Vid denna tid var anarkismen stark i många länder i Europa. Den var i kraftig opposition mot hela den rådande samhällsordningen och även mot de socialdemokratiska rörelserna, som ännu inte hade splittrats i socialdemokrater, kommunister m.fl. I Sverige hade Hinke Bergegren och hans ungsocialister ("unghinkarna") uteslutits ur det socialdemokratiska partiet genom sina våldstendenser ("småmord" var enbart nyttiga enligt Hinke för att sätta skräck i borgarna) och sin allmänna revolutionära inställning och propaganda, där samförstånd och parlamentariska kompromisser var uteslutna i det politiska arbetet. Till bakgrunden hör även att tsar Alexander II, "den liberale tsaren", som bl.a. hade avskaffat livegenskapen, föll offer för ett anarkistiskt ("nihilistiskt") attentat i S:t Petersburg 1881. Frukten för nya attentat mot statsöverhuvuden, regeringschefer m.fl. fanns ständigt i Europa vid denna tid, inte minst i de

autarkiska staterna, dvs. länder med ringa folkligt inflytande på styrelsen, som t.ex. kejsardömena.

Sverige framstod i detta sammanhang som en blandform, där det folkliga inflytandet formellt hade ökat bl.a. genom den allmänna rösträtten för män 1907, men där de gamla maktgrupperingarna, kungamakten, militären, ämbetsmännen, den konservativa första kammaren, industriägarna, godsägarna m.fl. hade en stark ställning som endast långsamt luckrades upp och som de dessutom, i lättförståeligt egenintresse, gjorde allt för att försvara. Allmän rösträtt och parlamentarism sågs av dessa som inkörspor-ten till kaos och anarki. Många ansåg att det var orimligt att låta folkets breda massor styra landet genom sina valda ombud. I högerpropagandan mot den politiska demokratin grep man gärna tillbaka till 1700-talets svenska frihetstid, och den tidens korrup-tion och partistrider, där även utländska makter blandade sig i, som ett varnande exempel. Folket var inte moget för demokrati hette det, och Sverige måste skonas från inflytandet av dessa utländska, främst brittiska "experiment".

Idealet var i stället den gamla samhällsordningen och makt-grupperingarna bestående av främst "de bildade klasserna" (understundom kallade "bättre folk"), som ansågs ha tillräcklig kunskap och kompetens för att klara av det svåra värvet att styra landet. Samhällsställningen och förmögenheten var i praktiken viktiga krav för många poster inom näringslivet, förvaltningen, hovet osv. Den var av tradition av stor vikt i den gamla "präst-och ämbetsmannastaten" Sverige, renlärt luthersk och genom-syrad av luthersk moral på gott och ont.

"DU TRONAR PÅ MINNEN FRÅN FORNSTORA DAR"

Intressant är att se hur man i våra grannländer såg på Sverige vid denna tid. Här var det inte minst historiens ljus som spelade in i bedömningen. Norrmännen och danskarna såg t.ex. gärna Sve-rige som en gammal aristokratisk krigarstat, som man många gånger hade legat i krig med, och där olika tendenser gjorde sig gällande i nuet med en stark ekonomisk och kulturell utveckling men även stora klassklyftor och många konservativa inslag i samhällslivet. Tyskarna betraktade gärna det till ytan stora men glesbefolkade landet uppe i norr som ett land med stora historiska minnen och samhörighet med Tyskland. Något von oben såg

man ibland på Sverige som en ekonomiskt och militärt efterbliven stat men som "germanska kusiner" (alt. "småkusiner") uppe i norr, som kunde vara en bra motvikt till ryssarna i den höga Norden. Annars ägnade man inte Sverige så många tankar, väl placerat i Europas mitt, som Tyskland självt var. Påtagliga är de historiska minnen som det svenska namnet ofta väckte hos de stora nationerna ute i Europa. För fransmännen var Sverige en gammal allierad som man under "l'ancien régime" (den gamla kungatiden) hade haft utmärkta förbindelser med. Sverige var en gammal aktad, franksinnad nation till dess den franska revolutionen bröt sönder allt. Sverige var dessutom det enda land i Europa där det satt ett fransköttat kungahus genom en av Napoleons marskalkar, dvs. huset Bernadotte.

Britterna seglade i vanlig ordning fram i "splendid isolation", tryggt förvissade om imperiets och flottans storhet och styrka och ägnade endast ett förstrött intresse åt kontinentens affärer. Dock kunde man märka en begynnande oro för kejsartysklands starka militära och ekonomiska kraft efter sekelskiftet. Skandinavien och Sverige ägnades ett mycket sporadiskt intresse, närmast av kuriosakaraktär, ja begreppen om dessa små kungariken högt uppe i det disiga Norden var minst sagt dimmiga ("foggy").

Sveriges perifera ställning i Europas föreställningar vid denna tid var naturligtvis ett resultat av att landet efter 1815 i praktiken drog sig undan de storpolitiska affärerna i Europa och främst ägnade sig åt sin egen inre utveckling. Unionen Sverige-Norge hade utomlands ibland uppfattats som en medelstor stat men efter 1905 hade de skandinaviska länderna krympt ytterligare i Europas ögon. (Danmarks stympning 1864 bör läggas till bilden).

Trots allt kunde man märka en viss avmätthet i tonen hos den svenske kungen gentemot "den gamle arvfjenden" Ryssland och dess tsar i talet 1909 även om länderna nyligen genom prins Wilhelms giftermål med den ryska prinsessan Maria hade knutit dynastiska band mellan de båda hoven.

Annorlunda lät det onekligen vid Gustavs möten med Kaiser Wilhelm II. Till invigningen av färjelinjen Trelleborg-Sassnitz den 5 juli 1909 anlände kung Gustav ombord på pansarskeppet "Oscar II" och Wilhelm II på sin kejsarjakt "Hohenzollern". Nu uttalade Gustaf V att detta var ett bidrag för att "stärka och utveckla det hjärtliga förhållandet mellan de av gamla vänskaps-

band förenade nationerna" och utbringade en skål för kejsarens och det tyska rikets välgång. Mycket nära tycktes de två nationerna även stå, när den tyske kejsaren vid ett besök i Stockholm den 4 augusti 1908 lade ned kransar på Gustav II Adolfs och Karl XII:s sarkofager i Riddarholmskyrkan. (Gustav II Adolfs ingripanden i de tyska affärerna sågs som lutherdomens räddning och gynnade Preussen medan Karl XII:s krig med "moskoviterna" ansågs heroiskt.) Samma kväll gavs en lysande galadiné i Rikssalen och Gustav V dristade sig bl.a. säga följande på tyska – med sin tyskättade gemål, drottning Viktoria (vars mor var dotter till Wilhelm I) vid sin sida:

Eders majestät har redan ofta besökt vårt land, och jag kan med fullt fog säga, att Eders majestät icke är en främling i Sverige. Vi skatta oss lyckliga, att så är, och jag vet att jag gör mig till tolk för mitt folks känslor, då jag af hjärtat välkomnar Eders majestät i Sverige. Det svenska folket hälsar i Eders majestät den höge härskaren öfver ett vänskapligt sinnadt och stambesläktat folk, och vi se i dagens besök ett ytterligare dyrbart och värdefullt bevis på Eders majestäts vänskapliga känslor för mitt land, och kommer detta säkert att bidra till att ännu fastare sammanknyta de band, som förena Sverige med Tyskland.

Måtte det goda och hjärtliga förhållandet mellan våra hus och våra folk bestå oförändradt i all framtid och om möjligt utveckla sig ännu mera. I denna säkra tillförsikt höjer jag mitt glas för Eders majestät, Hennes majestät kejsarinnan och Tyska rikets välgång. Lefve Deras majestäter kejsaren och kejsarinnan! (Hurrarop, fanfarer, "Heil Dir im Siegeskranz" och "Deutschland, Deutschland über Alles")

Det var både ord och visor på samma gång, och dessutom ett stycke kungapolitik. Numera vet vi att den sittande högerregeringen Arvid Lindman och kungen i detta läge var mycket oroade över Rysslands expansion och planer i Östersjön och var angelägna om att återförsäkra sig i Berlin om landet skulle komma i krig med Ryssland. Någon allians med Tyskland var det inte fråga om men väl sonderingar om ett närmande i händelse av krigshot. Den svenske generalstabschefen Knut Gillis Bildt – f.ö. en annan anfader till statsminister Carl Bildt – gjorde en privat resa till Berlin och sonderade terrängen hos den mäktiga tyska generalstaben under ledning av Moltke d.y, vid denna tid förebild för alla generalstaber jorden runt. Om vad som avhandlades vet vi inte så mycket. Klart är dock att den tyska generalstaben ansåg att de svenska militära resurserna var kläna, även om en upprustning hade kommit igång efter unionsupplösningen 1905,

Drottning Victoria var dotter till storhertig Friedrich av Baden, dotterdotter till kejsar Wilhelm I och dottersondotter till Gustav IV Adolf. Hon var tyskvänlig och utövade ett starkt inflytande över Gustav V. Här är hon avporträtterad som hedersöverste vid ett pommerskt regemente. Foto Gösta Florman hos International Magazine Service AB.

och att Sverige därför endast var intressant på längre sikt som en eventuell allierad i norr mot Ryssland. Om Kejsar Wilhelm II vet vi att denne skrev saftiga och kritiska kommentarer i hemliga diplomatiska rapporter om utländska makthavare. Gustav V uppskattade han inte och ansåg att denne var svag, politiskt passiv och inte såg till att befordra en stark kungamakt och att hålla liberaler och socialister på plats. Drottning Viktoria var däremot av hårdare virke. För Wilhelm II var kungadömet av Guds Nåde idealet. Därmed var egentligen det karolinska enväldet och Karl XII (1697–1718) att föredra som ideal för en svensk kung mer än den timide och blodfattige Gustav V. Döm då om

Gustav V talar för Bondetåget, det s.k. borggårdstalet, 1914. Bakom honom kronprins Gustav Adolf, brodern prins Carl samt två av småprinsarna. Foto Anton Blomberg.

kejsarens överraskning och förvåning över Gustav V:s raska agerande i samband med borggårdstalet på Stockholms slott den 6 februari 1914, som i praktiken fällde den liberala regeringen Karl Staaff och banade väg för just en kungaregering. Det var tag som Wilhelm II uppskattade och som hade starkt stöd av en liten men högröstad opinion i Sverige med agitatorn Sven Hedin i spetsen. Här fanns en liten, aktivistisk grupp i Sverige, som hoppades på en stark kungamakt och allians med Tyskland och ville göra front mot parlamentarism och demokrati, som man ansåg vara farliga rörelser som skulle kasta det gamla samhället i gruset och mest åstadkomma nöd och elände.

BORGGÅRDSTALET

När Gustav V i sitt borggårdstal 1914 talade emot den sittande regeringen och majoriteten i den folkvalda andra kammaren var det sista gången i modern svensk historia som kungen offentligen gick emot sin regering och demonstrerade kravet på kungamakt enligt den gamla regeringsformen:

De fordringar om fälthärens slagfärdighet och krigsberedskap, som af sakkunskapen inom min armé uppställas såsom oefstergifliga, frångår jag icke. I veten alla, att detta betyder en utsträckt tjänstgöringstid för de värnpliktige, jämväl med hänsyn till behovet af vinterutbildning. För lösandet af sina stora uppgifter måste vidare min flotta icke allenast vidmakthållas utan också i betydande mån förstärkas. Må vi samfällt arbeta för rikets försvar! Då skall det också lyckas oss att föra denna för fosterlandet så viktiga och afgörande fråga till ett lyckobringande resultat. Jag skall, min plikt såsom eder konung likmätigt, söka visa eder vägen för att nå vårt gemensamma mål. Följen och stödjén mig därför allt framgent!

Dalkarlarna passerar Gustav Adolfs torg vid uppmarschen mot slottet, Bondetåget 1914. Foto Adolf Blomberg.

Arbetartåg 1914 med Hjalmar Branting i spetsen. Arbetarrörelsens arkiv.

Inför släkten som gått och inför släkten som komma skola vi för Gud stånda till ansvar för våra handlingar. Den Högste, som hittills hållit sin hand öfver Svea rike, Han bevarer nu och i kommande tider vårt land och folk. Gud välsigne eder alla.

Lefve vårt älskade fosterland! Lefve Sverige!

(Talet upprepades sedan ord för ord inför de på Slottsbacken församlade människomassorna av kronprins Gustav Adolf, och i Vita havet defilerade bondetågsmännen en och en förbi de på estrad sittande kungliga).

Det berömda bondetåget till Stockholm samlade ca 30 000 deltagare och fick motsvarigheter i arbetar- och studenttåg. Arbetarna gav sitt stöd för vänstern med dess ledare Staaff och Branting medan studenterna främst stödde kungen och försvaret. Från arbetarleden ropades i en demonstration för statsminister Staaff (denne avgick några dagar senare): "Rak i ryggen, excellens!" I riksdagen talade vänstern emot kungatalet och menade att det

stred mot folkviljan. Socialdemokraternas ledare, Hjalmar Branting, blev nedklubbad av talmannen när han sade att kungens tal var "ett otillständigt tal", medan bravo- och fyrop dånade i den andra kammaren (det gick livligare till i den svenska riksdagen vid denna tid än idag). Den politiska upphetsningen var nu stark i landet och fejden kring kungen, regeringen och försvaret böljade fram och tillbaka under ett halvår 1914. Gustaf Andersson i Rasjön, senare folkpartiets ledare 1934–44, ansåg i sina memoarer från 1955 att bondetåget var "en bastard mellan försvarsentusiasm och högerpolitisk taktik", som han inte tvekade att kalla "århundradets största politiska spex". Han såg inte fenomenet

"Det är för besynnerligt att bara man en enda gång yttrar sin personliga mening, så vill dom ha republik." Teckning av E. Lange. Ur Naggen.

från Stockholms horisont utan underifrån, dvs. bland befolkningen i Dalarna. Här ordnades gratisresor till Stockholm och högerfolk och partilösa gav sig ut på äventyr, menade Rasjön. Allt var i grund och botten "hov- och högerpolitik".

Annorlunda såg naturligtvis Gustav V på saken. Han var själaglad att ha blivit av med den liberala regeringen Karl Staaff, som han såg som ett hot mot kungamakten och det bestående samhället genom sina demokratiska-parlamentariska krav på det politiska livet. Personligen hade han dessutom utomordentligt svårt för att samarbeta med Staaff. Det visade sig dock lättare att bli av med den gamla regeringen än att hitta en ny. Högern, med Arvid Lindman och Ernst Trygger i spetsen, avböjde att bilda regering därför att vänstern hade övervikt i riksdagen. Slutet blev att en partilös s.k. kungaregering bildades under ledning av folkrättsexperten, landshövding Hjalmar Hammarskjöld och med finansmannen Knut Wallenberg som utrikesminister. Denna regering tillsattes med starkt stöd av kungen för att lösa den besvärliga försvarsfrågan, där högern och vänstern nu stod mot varandra och militärledningen dessutom begärde ännu högre anslag än vad ens högern kunde gå med på.

KARL XII-RENÄSSANS

Gustav V fann det lätt att samarbeta med den nya regeringen. Personligen föga maktthunrig var han belåten med att ha fått en regering som satte försvaret främst och i övrigt skötte rikets affärer efter beprövade maner; dvs. i konservativ anda utan att vara någon direkt partiregering. Ett orosmoln var dock de tysk-aktivister som fanns i landet och även på Stockholms slott – bl.a. drottning Viktoria, riksmarskalken Douglas och den flitige besökaren Sven Hedin. Även Gustav V var påverkad, men vacklande. Bland militären fanns många med starka tysksympatier. Chefen för kustartilleriet, generalmajor Herman Wrangel, drog sig inte för att tillsammans med "geopolitikens skapare", statsvetaren Rudolf Kjellén, i riksdagen plädера för att Sverige borde ställa sig på tysk sida och skaffa sig en högsjöflotta som skulle göra landet "alliansfäligt". Dylikt tal var visserligen sällsynt men upprörde känslorna och kritiserades skarpt inte bara från vänsterhåll utan även från mer sansade högeranhängare. Samtidigt bör man inte glömma bort att tiden före 1914 var en epok av "Karl XII-

*Minnet av landets hjältar högtid-
lighölls på många platser. Här
firas Karl XII:s minne den 30
november 1918 på Skansen. Foto
Karl Ramsell.*

renässans" i Sverige där det Karolinska förbundet hade högkon-
junktur och generalstabens krigshistoriska avdelning gav ut stor-
verk om Sveriges forna fälttåg ute i Europa (Gustav II Adolfs
fälttåg, Karl XII på slagfältet osv.). Historicismen blomstrade
och drömmarna om Sveriges uppvaknande och återinträde i
Europas affärer till en makt att räkna med och i allians med
Tyskland, fanns onekligen på sina håll. Firandet av de historiska
minnena var legio. Ett praktexempel var 100-årsminnet av "folk-

slaget" vid Leipzig hösten 1913 då Sverige sände en diger delegation för att återuppliva minnena från den tid då Preussen och Sverige stred på samma sida mot den franska revolutionens "varböld" och dess förlängda arm, Napoleon. Problemet var bara att ryssen, tysken och svensken den gången stod på samma sida och gjorde gemensam sak mot "omstörtaren" Napoleon. (1813–14 stred Sverige och Ryssland på samma sida, vilket var sällsynt, ja unikt.)

Gustav V var sällan någon aktiv och pådrivande kung i regeringsarbetet utan accepterade sin roll som en konstitutionell monark. Dock ansåg han att han hade ett särskilt ansvar för det säkerhetspolitiska området, dvs. utrikespolitiken och försvaret. På försvarsområdet var det tradition att ha fackmilitärer som statsråd, dvs. lant- och sjöförsvarsministrar, vilket gjorde att detta område fick en särprägel och ett särskilt kungligt beskydd. Kungen var också högste befälhavare för krigsmakten och prinsarna av det kungliga huset fick av tradition en högre militär utbildning.

1905 upplöstes unionen mellan Sverige och Norge. Från och med regeringen Arvid Lindman 1906–11 hade riket i huvudsak partiregeringar. Det markerade inledningen till en ny epok som övergick i det demokratiska genombrottet, parlamentarism och lika rösträtt för alla från 1918–21 och framåt. Karl Staaff tog med den "liberale" Ludvig Sidner som sjöminister i sin ministär 1905–06, vilket inte sågs med blida ögon av Oscar II eller marinledningen. I sin andra regering 1911–14 tog Staaff in helt civila "försvarsministrar" då David Bergström blev krigsminister (= lantförsvaret) och Jacob Larsson sjöminister. Därmed var isen bruten men först i samband med det demokratiska genombrottet fick militären definitivt lämna ifrån sig sina statsrådsposter. Numera tas det för självklart att civila politiker besätter försvarsministerposten. Hammarskjölds regering 1914 fick dock, ironiskt nog, först en civil lantförsvarsminister, nämligen Hjalmar Hammarskjöld som dock själv efter en kort tid ersattes av översten Bror Mörcke, f.ö. förebilden till generalen Bäfverhielm i den populära soldatserien 91-an Karlsson.

Men Gustav V hade nu fått sin egen kungaregering och utvecklingen ute i Europa blev dramatisk sommaren 1914. Mycket talade för att Sverige skulle sluta upp på Tysklands sida i ett krig mot Ryssland. Men nu upprepade sig historien från 1863, när

*Elin Wägner vid resultatet av
namninsamlingen för kvinnlig
rösträtt 1914. Insamlingen gav
nästan 400.000 namn, men det
dröjde ännu sju år innan kravet
var genomfört. Bonniers bild-
arkiv.*

Den ryske tsarens dilemma.

Juli 1914.

"Det är en infam beskylldning att jag skulle vilja ha krig."

April 1915

"Det är en infam beskylldning att jag skulle vilja ha fred."

Teckning av E. Lange ur Naggen.

Karl XV hade lovat Danmark hjälp mot Österrike och Preussen men hans regering gick emot honom. Nu 1914 var det Hammar-skjöld och utrikesminister Knut Wallenberg och opinionen i landet och riksdagen, inkl. den starka vänstern, som fällde avgörandet. Sverige höll fast vid den neutrala kursen. Men vägen dit var dramatisk och "den svage Gustav V" visade sig som en klok kung som följde folkmeningen och sin regering. Det krävde dock en hel del av självövertvinnelse, som vi skall se.

DEN STORA SKRÄLLEN 1914: KRIG

Efter de franska revolutionskrigen och Napoleonkrigen (ca 1790–1815) och fram till 1914 slapp Europa ett förödande storkrig mellan stormakterna. Krimkriget på 1850-talet och det fransk-tyska kriget 1870–71 var visserligen ganska omfattande krig men antalet parter som var inblandade var begränsat. 1914 utbröt dock åter ett stort och förödande europeiskt krig. Den ekonomiska, industriella och kulturella utvecklingen hade varit så omfattande i Europa under epoken efter 1815 att många ledande statsmän, tänkare och kulturdebattörer inte trodde att det skulle vara möjligt att Europa på nytt skulle kunna sänka sig till en så barbarisk hantering som storkrig. Utvecklingsoptimisterna och många idealister i Europa trodde att den europeiska civilisationen hade nått en sådan höjd att primitiva storkrig var en omöjlighet i framtiden.

Sommaren 1914 kom skrällen. Skarpa motsättningar mellan dubbelmonarkin Österrike-Ungern och Serbien ledde till en tysk uppbackning av Österrike och en rysk av Serbien och utlöste garantitraktater så att storkriget bröt ut. Man har tvistat länge om orsakerna till det första världskrigets utbrott i augusti 1914 men enklast är att säga att de krafter, som i detta läge *ville krig* var starkare på båda sidor än de krafter som arbetade för fred och ett biläggande av tvisterna genom förhandlingar och diplomati. Berömt blev den brittiske utrikesministern, Sir Edward Greys yttrande: "Nu släcks ljusen över Europa och vi kommer aldrig att se dem tändas igen", när kriget kom. Grey såg långt och menade profetiskt att en lång fredsperiod i Europas historia tog slut. I mycket fick han rätt eftersom resultatet av det första världskriget blev Versaillesfreden 1919. Denna blev ett nytt tvistefrö, ledde fram till nya motsättningar och framväxten av diktaturerna i Tyskland, Italien, Sovjetunionen etc, vilket bäddade för det andra världskriget, 1939–45.

För Sverige var det snubblande nära att landet hade kommit med i kriget 1914 på Tysklands sida. Om så hade blivit fallet hade svensk 1900-talshistoria sannolikt blivit dramatiskt annorlunda och den fredliga utvecklingen och välfärden, som vi nu närmast tar för givna, kanske en omöjlighet. Men Sverige var 1914 ett militärt svagt land med en svag kung och en svag minoritetsregering. Det blev landets räddning. Av detta lär man sig

möjligen läxan att det inte finns något självklart samband mellan ett starkt försvar och dess krigsavväjande effekt. Först i kombination med en effektiv fredspolitik kan ett starkt försvar få en sådan effekt. Hur det gick till i Sverige 1914 är ett belysande exempel.

HÖGER MOT VÄNSTER

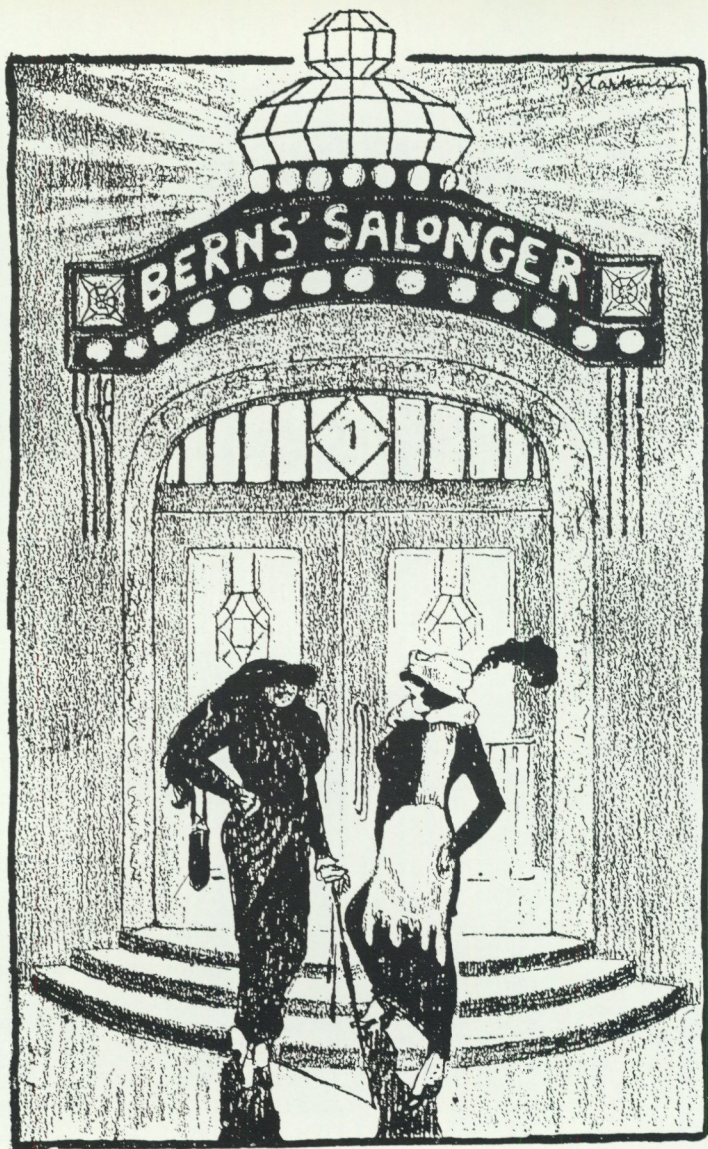
Stämningarna i Sverige vid krigsutbrottet i juli–augusti 1914 var sådana att det såg ut som om Sverige skulle komma med i kriget på tysk sida mot Ryssland medan man ogärna ville hamna i krig med västmakterna. I detta läge kom monarken, Gustav V och hans "kungaregering" under Hammarskjöld att få en avgörande betydelse för den utrikespolitiska kursen. Hela tiden fanns den svenska riksdagen med som ett yttersta korrektiv där vänsterpartierna var strikt neutrala och ansåg att landet till snart sagt varje pris borde undvika utrikespolitiska förvecklingar och inte frivilligt gå in i kriget på någon sida. Endast om landet blev anfallet kunde man godta krigskrediter och Sveriges inlemmande i något av de stora allianssystemen.

I regeringen Hammarskjöld var justitieminister Berndt Hasselrot en av de ivrigaste krigsanhängarna. Han ansåg att Sverige nu fick ett historiskt tillfälle att ingripa på Tysklands sida mot Ryssland och kunde hjälpa till att "befria Finland från det tsaristiska oket". (Finland var ryskt storfurstendöme sedan 1809.) I Finland fanns det en stark opposition mot tsarväldet som sådant men befolkningen i stort torde ha varit föga trakterade av att hamna i krig och mitt i skottlinjen mellan Ryssland och Tyskland (ev med stöd av det gamla moderlandet Sverige). Många finnar var dessutom i rysk tjänst, både civilt och militärt. Ett exempel var Gustaf Mannerheim, som var rysk general på östfronten 1914–17, och sedan blev det fria Finlands ledare och riksföreståndare 1917–18. En annan krigsentusiast i den svenska regeringen, ecklesiastikminister K. G. Westman, skrev följande i sin dagbok den 24 juli 1914:

24.7 På f.m. kom underrättelse om lydelsen av Österrikes note om Serbien, Hasselrot: Vi äro räddade. Mycket orolig för att det inte skulle bli något av. Krig för Sverige. Det finns värre för ett folk än att få ett krig, undergång på annat sätt.

Hammarskjöld: Sådana här utsikter hade jag ej förutsett. Jag skulle göra Sverige större tjänster, om jag avgick och reste utomlands för att vårda min hälsa.

*"Det har visserligen varit bra
förtjänster de här sista veckorna,
men herre gud, varenda en som
kan betala något vill dra av
50 % till kulsprutor." Teckning
i Naggen 1914.*

Hammar skjöld hade åtagit sig regeringen för att föra försvarsfrågan i hamn efter borggårdskrisen men allt stod nu och vägde. I riksdagen satt det stora försvarsutskottet och svettades under Karl Staaffs ledning. Utskottssekreteraren Nils Andersson gjorde följande notering om partifejderna i utskottet och stridslarmet ute i Europa:

Raymond Poincaré, den franska republikens president, tas emot av Karl Staaff på Logårdstrappan den 25 juli 1914, några dagar före krigsutbrottet. Bakom den kortvuxne presidenten fr.h. prins Wilhelm, Gustav V, kronprins Gustav Adolf och prins Carl. Foto hos International Magazine Service AB.

(3 augusti 1914)

Om försvarsdelegationens sammansättning – således icke om själva saken, försvaret – grälar man nu – nu medan man måhända snart få höra kanondundret från striderna ute på Östersjön. Klockan är tolf (f.m.) och käbblet pågår ännu.

Endast två män tycks känna skammen i detta, i denna diskussion, och det är Branting och Rydén, vilka båda två ge de båda andra partierna en uppsträckning. Klockan är 12.15, och man grälar ännu! Även en tredje socialdemokrat, herr Lindblad, tillrättavisar de grälände.

(4 augusti 1914)

Trygger: meddelar högerpartiernas svar på liberala partiets anbud = avslag på anbudet och vidhållande av Kungl. prop. Beslut: Delegationens verksamhet har således nu upphört. Adelsvärd (liberal) har ett längre anförande deri han klandrar att en hemlig handlings innehåll – generalkommisionens uttalande i härordningsfrågan – varit delvis synlig i högerpressen = indiscretion, brist på heder och ära.

Trygger: Jag har icke begått någon indiscretion. Adelsvärd: Jag har icke beskyllt någon viss. Ännu ringa klockorna till mobilisering.

Den 25 juli 1914 kom den franske presidenten Poincaré till Stockholm. Det blev inte mycket bevänt med det statsbesöket då iltegrammen om krisläget avlöste varann timme för timme. Den tyskvänlige K. G. Westman skrev arrogant och spetsigt om läget i sin dagbok:

25.7 *Poincarés besök. En liten förskrämd, sliten herre något lik Sohlman (chefredaktör Aftonbladet). Fransmännen hade först på sjön fått Österrikes note trådlöst. På utresan till Drottningholm slog sig Viviani (franske utrikesministern,) oupphörligt för pannan och utropade "Oh c'est le plus tragique moment du siècle". ("Det är århundradets mest tragiska ögonblick").*

Middag i Karl XI:s galleri. Ståtligt. "Slå till den där ryssen". Thiébaud, (franske ministern) borta från bordet för depescher, så att kungens tal måste uppskjutas till en senare rätt. Efteråt Poincarés och Vivianis konferenser med Thiébaud, Margerie, kabinettsskreteraren och Nekludoff (ryske ministern).

Poincaré talade ej med någon annan diplomat, sade ej ett ord till statsråden, som presenterades. Världshistorisk scen. Reichenau (tyske ministern) strålade, talade med honom: ich sage wie der alte Ulrich von Hutten: die Geister sind (wach), es ist eine Lust zu leben. So was musste doch kommen. Jag: bättre hade varit 1905. – Ja, das wäre das richtige gewesen (kritik häri av kejsaren). Jag om likheten med folkvandringssagorna och deras blodshämd. Reichenaus utfall mot våra fredsfår (ekelhaft). Poincarés budskap till kungen.

Kronprinsen talade med mig och sedan med Nils Edén (liberal) som i försvarsfrågan svarade med hala fraser. ---

Möjligheterna att hindra ett storkrig var nu ringa och spänningen på kokpunkten i Europa. Westman, Hasselrot m.fl. i regeringen önskade nu ett krig mellan Tyskland och Ryssland utifrån kalkylen att Sverige därmed skulle komma med, nu eller senare:

27.7. *Hasselrot orolig för att krisen skulle försvinna utan krig. Beck-Friis likaså, ty då får Edén rätt.*

Intressant psykologi. Jag sade dem, att Österrike omöjligt kunde gå tillbaka. Inga telegram från Beck-Friis i Wien.

28.7. *Överläggning om skyddsåtgärder. Hammarskjöld talade om att avgå som krigsminister och tillkalla Tingsten. ---*

Fråga om skyddstruppers inkallande, sändande till Gottland, neutralitetsförklaring (Wallenberg mot). Wallenbergs redogörelse för utrikespolitikens framtida riktning. Tillit till viss makt. (Tyskland, f.a.)

29.7. *Konselj i kungens privata våning. Ännu ej neutralitetsförklaring och ej omedelbart skyddstrupper beslutna. Pengar till spaning.*

Wallenberg överläggning med amiralerna, order om snabba reparationer.

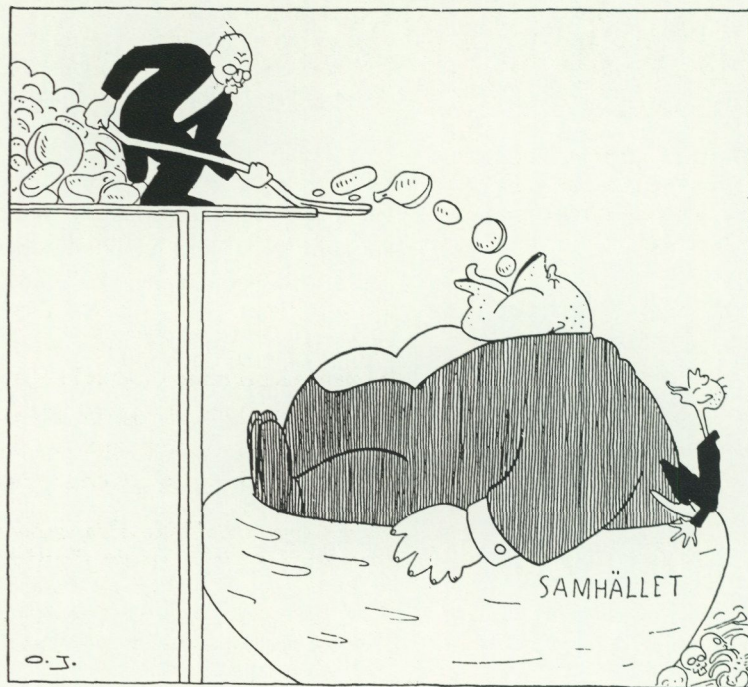
Dåliga telegram bl.a. från Brändström, som meddelade, att ryske utrikesministerns adjoint sagt "peu d'espoir" (föga hopp) allmänt krig.

*Order om skyddstrupper på e.m., men maskineriet ej färdigt trots Mörc-
kes försäkringar, utan generalstabsofficerare måste sitta uppe hela natten.
Hammarskjöld arg och gav dem ovet på kommandoexpeditionen.*

Munkorg på pressen genom telegrambyrån.

(Anm. "Munkorgen" på pressen gällde nyhetstelegrammen där staten genom den halvofficiella Svenska Telegrambyrån kunde kontrollera nyhetsströmmen. Någon censur av ledarkommentarer var det ej fråga om.)

I detta läge fanns det i Sverige liksom i Berlin, Petersburg, Wien och Paris otvivelaktigt en viss entusiasm för att kasta sig ut i ett "gloriöst krig", som nästan alla trodde skulle bli kort och "glansfullt" och där man i Sverige räknade med en snabb tysk seger. I så fall gällde det att "passa på" och hjälpa till att befria Åland och Finland; det var en vanlig politisk och militär tanke i det stämningsläge som rådde. Få kunde ännu ana det helvete storkriget skulle innebära med skyttegravar och miljoner döda av Europas ungdom i det nya maskinmässiga kriget i vilket fronterna förvandlades till veritabla slaktbänkar. Justitieminister

*"Hamarskjöld: Jag kan inte
förstå vad det där skriket på mat
kommer ifrån. Samhället ser ju
så välmående ut!" Teckning av
O. Jacobsson i Naggen.*

Gustav V och prins Carl inspekterar skyddsutrustning. Foto Gunnar Lundh från början av 1930-talet.

Hasselrot var mycket på bettet i detta läge och ilsknade till när det blev tal om att regeringen och högern borde göra upp med vänstern i försvarsfrågan. Han utbrast: "Blir det av, då har man levat förgäves i 52 år!" Scenen utspelades på operaverandan där regeringen i gammal god stil intog middag den 31 juli 1914 medan telegrammen haglade och den svenske ministern Brändström meddelade att läget i Petersburg var "hopplöst", dvs. det skulle bli krig. Stämningen i statsrådsaktsen gällde nu "kulturkampen" mot öst och Sveriges "självklara plats" därvid:

På middagen i statsrådsberedningsrummet talade vi – Hasselrot, Sydow, konsulterna och jag – om det förestående kriget. Germaniens stora kamp. Englands troliga förräderi mot Västeuropas kultur. Ense om att vi ej hade något val, ingen tvekan, och därför avgörelsen lätt. Krigets nödvändighet gentemot den kultursjukdom, som gripit ej blott Frankrike utan även Tyskland.

Gustav V vid Södra Bantorget, nuvarande Medborgarplatsen, vid invigningen av den första tunnelbanesträckan 1933. Foto Gunnar Lundh.

Om en av de liberala ledarna, Nils Edén, noterade Westman att denne vid meddelandet om Rysslands mobilisering yttrade: "Jag hade verkligen inte väntat, att Ryssland skulle våga något sådant." Den ryska mobiliseringen avgjorde i själva verket saken. Nu gick storkriget inte att hejda. Tilläggas bör att Edén hade god insyn i det ryska försvarets svagheter från sin tid i de stora försvarsberedningarna 1911–14. Hans förvåning bör ses mot den bakgrunden.

Ett problem för Sverige i detta läge var att det fanns risk för att Norge, som traditionellt följde britererna, kunde dras in i kriget på västmakternas sida och länderna hamna på olika sidor i kriget om Sverige gick med Tyskland. Saken klarades dock upp diplomatiskt den 1 augusti då krigsförklaringarna haglade över Europa:

Wallenberg meddelade att han genom Ramel underrättat Norge om vår avsikt att utfärda neutralitetsförklaring och samtidigt låtit honom säga till

norske utrikesministern, att det väl kunde hända att Norge och vi kunde komma att mot vår vilja indragas i konflikten på skilda sidor, men att vi borde vara ense om att inte skjuta på varandra. Norske utrikesministern hade förklarat sig ense härom och hans svar hade protokollerats. Kungen uttalade sig om Danmarks fara och utsikter.

Wallenberg hade igår frågat Reichenau om Tyskland mobiliserat.

I detta läge tycktes det mesta tala för att Sverige kunde dras in i kriget på tysk sida. Men nu slog bromsarna till. Det visade sig att Gustav V, Hammarskjöld och Wallenberg i förening inte alls ansåg att det var lämpligt att Sverige gick i krig mot Ryssland utan tvärtom kunde göra Europa och Norden en tjänst genom att hålla sig avvaktande. Kungen stod visserligen under hård press från tyskaktivisterna, med sin gemål i spetsen men "den svage Gustav" rätade nu på ryggen och tänkte kallt. Sverige var knappast berett på ett krig, och även om landet längre fram kunde dras in i det, så borde man inte frivilligt gå med. Denna linje drev nu stats- och utrikesministrarna hårt, till K. G. Westmans och hans aktivistiska statsrådskollegors besvikelse. Häri fick de stöd av kungen, ja det blev en kungslinje. Nu gällde det i stället att hålla ihop utåt och att spela på de patriotiska känslorna i landet:

4.8. Konselj kl 10 + kronprinsen. Neutralitetsförklaring beslöts utfärdas för "nu pågående krig mellan främmande makter" att dateras för igår. --- Wallenberg: ingen ändring möjlig, då formeln tillfredsställde alla ömtåliga makter. --

Flaggning på stängerna från Poincarés besök för att höja fosterländsk stämning. Uppvaktning av folkmassor för kungen och drottningen liksom i söndags och måndags i samband med vaktparaden. Tre mobiliseringsplakat på sockeln till Gustav II Adolfs staty.

Diskussion tyskarnas anfallsplan: (tydligen) vägen Köln-Paris och genom Luxemburg. Belgien kränkt för att få med England, som är obehagligare som medlare och få (Italien med i kriget på tysk sida). Vid lunchen Hammarskjöld om den stora internationella roll ett neutralt Sverige kunde spela jämte ett neutralt Italien på en fredskongress som medlare. Talade om Rijswijk. (Sverige fredsmedlare 1697 mellan Frankrike och dess fiender, f.a.).

Till sist kom spiken i kistan för "krigshetsarna":

Raseri hos Lindman och Sven Hedin m.fl. över Hammarskjölds vädjan till Ridderlighet mot liberalerna (publicerad i gårdagens kvällstidningar och dagens morgontidningar). Hedin planerade en ukas (?) mot Hammarskjöld. Ivan (bror till K. G. Westman, diplomat, f.a.) hade avstyrat detta. Hedin hade berättat för Ivan, att han varit uppe hos kungen för att vinna honom för allians med Tyskland men blivit avvisad på vänskapligt sätt. Drottningen hade berättat för honom, att hon intet inflytande hade på kungen, som

Prins Gustav Adolf, prinsessan Alice av Storbritannien, Gustav V, prinsessan Sibylla och hertigen av Athlone vid invigningen av Bromma flygfält 1936. Foto Gunnar Lundh.

Gustav V och statsministern Per Albin Hansson vid invigningen av Bromma flygfält 1936. Foto Gunnar Lundh.

svarade henne: "Du är tyska, men därinne har jag till rådgivare förträffliga (?) svenska män, som jag har fullt förtroende till".

Krigsaktivisterna retirerade nu men gav inte upp hoppet på längre sikt. Samtidigt började nervpressen i den svenska stats- och utrikesledningen att lätta. K. G. Westmans avslutande anteckning den 9 augusti 1914 är talande:

9.8. Söndag. Kallades till statsrådsberedning kl. 11 jämte i staden varande statsråd. Wallenberg frånvarande hade begärt tillstånd av kungen att göra en promenad, skulle kl. 11 sätta sig över från Täckå Udden (på Djurgården) till Södra Landet och promenera till Saltsjöbaden med framkomst kl. 2 och återkomst till Täckå Udden kl. 5 e.m. Förklarade, att det skulle bli hans första ledighet sedan krisen, hade försökt att gå hem en gång från Gustav Adolfs torg till Täckå Udden, men blivit hämtad i bil – "Det var jag som lät hämta dig", sade kungen – och icke kunnat gå utanför sin tomt, telefonbud väntade honom när han kom hem i bil och telefonmeddelanden varade ibland till kl. 1 på natten.

Archi Douglas på besök. Sonderade utrikespolitiken. Omtalade att Sven

Hedin trots samtalet med kungen ville gå till aktion för allians med Tyskland. Av samma mening äro Arne Forssell i Vårdkasen och Olof Palme. Archi insåg, att man ej kan göra krig utan reella skäl. Jag framhöll för honom att regeringen bildats på basen, att vårt försvar är otillräckligt för försvar och att vi alltså ej kunde gå till anfall och att man ej kunde anklaga för krigshot en makt, som man haft fred med i 100 år. Framtidens möjligheter så rika, att man ej kan säga med visshet, att vi framdeles få ett krig under förtvylade omständigheter. Utvecklade, att detta krig troligen endast är det första i en kedja jämförlig med Napoleonskrigen.

(Anm. Greve Archibald Douglas var löjtnant vid generalstaben 1914, slutade som general och arméchef, Arne Forsell och Olof Palme (död 1918) historiker, högermän och med i redaktionen för den aktivistiska Vårdkasen.)

Så gick världsbranden Sverige förbi. Tyskland skulle visserligen återkomma med allvarliga alliansbud 1915 men även då utan resultat. Åland och Finland sattes åter upp som "belöning" för en svensk medverkan i kriget, som nu hade kört fast vid fronterna. Det första världskriget framstår i perspektiv som en oerhörd tragedi för främst Europa. USA gick med i kriget 1917 för att göra världen "safe for democracy" men också denna förhoppning sprack på 1930-talet genom rader av diktaturer med Hitlertyskland och Stalins Sovjetunionen i spetsen. Följden blev det andra världskriget 1939–45 då Sverige på nytt, med tur och skicklighet lyckades hålla sig utanför medan övriga Norden drogs med i kriget (Finland två krig mot Sovjetunionen, Danmark och Norge ockuperades av Hitler).

EN KLOK KUNG

Under det första världskriget kom Gustav V, statsminister Hammarskjöld och utrikesminister Wallenberg att betyda mycket för att Sverige höll sig utanför kriget. Under det andra världskriget upprepades operationen under Per Albin Hanssons samlingsregering (s och tre borgerliga partier) med diplomaten Christian Günther som utrikesminister. Gamle kung Gustav betydde fortfarande en hel del för förtroendet för den svenska neutralitetspolitiken, främst gentemot Tyskland. Men det är en annan historia, som det här inte finns plats för.

Ibland står historien och väger på ett alldeles särskilt sätt. För Sverige var ett sådant tillfälle krigsutbrottet 1914 liksom den 9 april 1940 då Nordens ödesstund tycktes komma, men den

svenska freden bevarades som genom ett under. Vid båda tillfällena var Gustav V statsöverhuvud och hade ett inflytande, som ibland har underskattats. 1914 var hans inflytande stort efter borggårdskrisen och sedan han fått sin "kungaregering". 1940 var det mer indirekt men bidrog dock under hela andra världskriget till att hålla Hitlertyskland lugnt gentemot Sverige, vilket tjänade freden. Samtidigt fick Gustav V under sin långa regering se Sverige förvandlas till ett välfärdssamhälle med socialdemokraterna som "statsbärande parti". Det gamla, konservativa Sverige gick i graven och det nya "folkrörelsesverige" tog över. Det var en fredlig revolution om någon. På sikt accepterade kungen den politiska vänsterns program, dvs. politisk demokrati, fred, neutralitet och sociala reformer. Till sist blev demokratin en ideologi över partilinjerna. För Gustav V, uppvuxen i en annan värld och med helt andra ideal, var det en svår omställning, som han dock klarade med takt och skicklighet. Gustav V var kanske ingen stor kung, men han var en klok kung och det betydde mycket för Sverige.

1917-18 accepterade Gustav V det demokratiska genombrottet i Sverige, vilket verksamt bidrog till att övergången till det nya samhället blev lättare i Sverige än i många andra länder i Europa. Samförståndslinjen segrade framför konflikt och revolution. På sikt lades därmed grunden för det svenska välfärdssamhället och en fortsatt fredlig samhällsutveckling i landet. Gustav V accepterade även riksdagsbeslutet 1925 om en nedrustning av försvaret, trots att det skar honom i hjärtat. Här visade han prov på en självövertäring som gjorde att Gustav V, trots sitt arv med dess starka tro på kungamakten, ändå i längden kunde bli den svenska demokratins och parlamentarismens kung och en mycket populär sådan. Som kronprins hade Gustav 1905 skött unionsförhandlingarna med Norge på ett klokt och försiktigt sätt i en samverkan över partigränserna. Den linjen blev till sist hans politiska livslinje, varvid "borggårdskuppen" 1914 mest framstod som ett tillfälligt återtag i utvecklingen. Gustav V avvecklade i praktiken kungamakten i Sverige men blev i stället demokratins statsöverhuvud. Han räddade den svenska monarkin till priset av den politiska kungamakten. Följden blev att dynastin Bernadotte fortfarande sitter kvar på Sveriges tron men nu närmast som "goodwill-ambassadörer" i en välfärdsstat med stort utlandsberoende, vilken nu åter klappar på porten till kontinentens

Europa, dvs. EG. Cirkeln är därmed slutet från Karl XIV Johan till Karl XVI Gustav, som är något av en kringresande talesman för Sverige i Europa och ute i världen.

AVSLUTNING

Historien är fylld av aktörer; personer, grupper, folk och nationer. Personernas betydelse i historien är ett gammalt och till synes evigt tvisteämne. Vad vore ryska revolutionen 1917 utan Lenin? Hade det blivit ett andra världskrig utan Hitler? osv.

I den svenska 1900-talshistorien är det gott om enskilda personer, som har betytt mycket för skeendet. Det långsiktiga skeendet (de historiska processerna) bestäms ytterst av de materiella och idéella villkoren och folkens samlade insatser, men ledare och personligheter har ofta stor betydelse för utvecklingen. Bland de svenska kvinnorna märks t.ex. Ellen Key, Selma Lagerlöf och

Vid Gustav V:s 90-årsdag 1948 hyllades han av hela svenska folket. Det var en av de sista verkligt stora manifestationerna för en svensk konung. Foto Gunnar Lundh.

Alva Myrdal. Man kan även erinra om vilken betydelse finansfamiljen Wallenberg har haft, men också ledare inom borgerligheten och arbetarrörelsen som Hjalmar Branting, Karl Staaff och Arvid Lindman, Nils Edén, C. G. Ekman och Per Albin Hansson, Ernst Wigforss, Gustaf Möller och Per Edvin Sköld, Axel Pehrsson-Bramstorp, Gunnar Hedlund, Bertil Ohlin, Tage Erlander, Thorbjörn Fälldin, Olof Palme osv. Till dessa bör även läggas Gustav V. Hans gradvisa nedtoning av den politiska kungamakten underlättade i hög grad den fredliga övergången från det gamla till det moderna samhället i Sverige. Samtidigt räddade Gustav V monarkin och bidrog till att klara landets fred och neutralitet under de båda världskrigen.

EPILOGEN

Gamle kung Gustav fyllde 90 år den 16 juni 1948. Hans gamla värld före 1914 hade nästan fullständigt rasat samman, hans generation var numera historia och hans drottning, Viktoria, var död sedan 1930. En halv miljon människor hyllade nu monarken på Stockholms slott i en manifestation utan like i Sverige. Representanter för stater, kårer, regering och riksdag uppvaktade i konseljalen. Statsminister Erlander, representant för det moderna Välfärdssverige, höll jubileumstalet, vilket den trötte kungen åhörde stående. I sitt svarstal tackade Gustav V, djupt rörd, hela det svenska folket och önskade nationen en ljus framtid: "Sveriges välgång! Gud välsigne eder alla!"

Den 29 oktober 1950 avled Gustav V 92 år gammal. Strax innan hade han varit med på sin sista konselj, som symboliskt också visade att nu var kungamakten all.

Fredagen den 27 oktober hade vi konselj ute på Drottningholm. Den blev gamle kungens sista. För första gången kunde han ej följa ärendenas gång, och när föredragningarna voro avslutade, visade kungen intet tecken till att ha uppfattat att konseljen var över. Statsministern fick för honom påpeka att listan var genomgången. Två dagar därefter slutade kung Gustav sina dagar.

(Ur Nils Quensels minnesanteckningar)

TIPS OM VIDARE LÄSNING

Sveriges moderna politiska historia efter 1900 kan studeras i Birgersson m.fl., Sverige efter 1900 (Sthlm 1981 m.fl. upplagor). En populär framställning om Sverige 1914–18 finns i Nils-Olof Franzén, Undan stormen, Sverige under det första världskriget, Uddevalla 1986. K. G. Westmans politiska anteckningar juni 1914–mars 1917, Sthlm 1983, är utgivna av Kgl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (Krigsarkivet, Sthlm). Gustav V, Brev-tal-skrivelser, Malmö 1982, är redigerade av Åke Ohlmarks. Några intressanta memoarer är Gustaf Andersson i Rasjön, Från bondetåget till samlingsregeringen, Sthlm 1955, Ivar Anderson, Åsyna vittne, Människor och händelser i press och politik 1914–40, Sthlm 1969, Tage Erlander, 1901–39, Sthlm 1972, dito 1940–49, Sthlm 1973, Nils Herlitz, Tidsbilder, Upplevelser sedan sekelskiftet, Sthlm 1956, Carl August Ehrensvärd, I rikets tjänst, Sthlm 1965, Erik Palmstierna, Orostid I, 1914–16, Sthlm 1952, Ernst Wigforss, Minnen I–III, Sthlm 1951–54. Gustav V har främst porträtterats av Karl Hildebrand, se "Gustav V som människa och regent", Sthlm 1945, och Gustav V i Sveriges historia till våra dagar, del XIV, Sthlm 1926. Gustav V och aktivismen har bl.a. skildrats av Jarl Torbacke, Försvaret främst, Tre studier kring borggårdskrisens problematik, Sthlm 1983. Se även Olle Nyman, Högern och kungamakten 1911–14, Uppsala 1957, Leif Kihlberg, Karl Staaff, II, 1905–15, Sthlm 1963 och Axel Brusewitz, Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige 1906–18, Solna 1964. Om Sven Hedin och försvarsstriden 1912–14 se uppsats av Jan Stenkvist i K. Johannesson m.fl., Heroer på offentlighetens scen, Politiker och publicister i Sverige 1809–1914, Värnamo 1987.